BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 249.

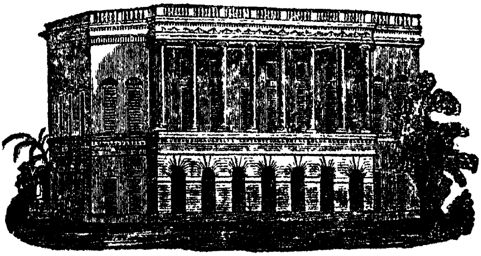

आथर्व्वणोपनिषदः

नारायणकृतदीपिकासहिताः ।

THE ATHARVANA UPANISHADS,

WITH THE

COMMENTARY OF NA'RA'YANA,

EDITED BY

RA'MAMAYA TARKARATNA,

Professor of Rhetoric, Sanskrit College, Calcutta.

FASCICULUS I.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANES'A PRESS.

1872.

नम्बर।	ग्रन्थनाम।
11 12	आथर्व्वणोपनिषदः (दीपिकाख्यटीकासहिता)
	१ शिर उपनिषद्
	२ गर्भोपनिषद्
	३ नादविन्दूपनिषद्
	४ ब्रह्मविन्दूपनिषद्
	५ अमृतविन्दूपनिषद्
	६ ध्यानविन्दूपनिषद्
	७ तेजोविन्दूपनिषद्
	८ योगशिखोपनिषद्
	९ योगतत्त्वोपनिषद्
	१० सन्न्यासोपनिषद्
	११ आरुणेयोपनिषद्
	१२ ब्रह्मविद्योपनिषद्
	१३ क्षुरिकोपनिषद्
	१४ चूलिकोपनिषद्
	१५ अथर्व्वशिखोपनिषद्
	१६ ब्रह्मोपनिषद्
	१७ प्राणाग्निहोत्रोपनिषद्
	१८ नीलरुद्रोपनिषद्
	१९ कण्ठश्रुत्युपनिषद्
	२० पिण्डोपनिषद्
	२१ आत्मोपनिषद्
	२२ रामतापनीयोपनिषद् (पूर्व्वोत्तरौ)
	२३ रामोपनिषद्
	२४ सर्व्वोपनिषत्सारः
	२५ हंसोपनिषद्
	२६ परमहंसोपनिषद्
	२७ जाबालोपनिषद्
	२८ कैवल्योपनिषद् (with शङ्करानन्दकृत-दीपिका)

ओं नमो गणेशाय।

गर्भोपनिषत्।

ओं पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्त्तमानं षडाश्रयं षड्गुणयोगयुक्तम।
तं सप्तधातुं त्रिमलं द्वियोनिं चतुर्व्विधाहारमयं शरीरम्॥

पञ्चात्मकमिति कस्मात् पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमित्यस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे का पृथिवी, का आपः, किं तेजः, को वायुः किमाकाशम्। तत्र पञ्चात्मके शरीरे यत्कठिनं सा पृथिवी, यद्द्रवं ता आपः, यदुष्णं तत्तेजः, यत्सञ्चरति स वायुः, यच्छुषिरं तदाकाशम्। तत्र पृथिवी धारणे, आपः पिण्डीकरणे, तेजः प्रकाशने, वायुर्व्यूहने, आकाशमवकाशप्रदाने। पृथक्[१] श्रोत्रे शब्दोपलब्धौ, त्वक् स्पर्शे, चक्षुषी रूपे, जिह्वा रसने, नासिका घ्राणे, उपस्थ आनन्दने, अपानमुत्सर्गे, बुद्ध्या बुध्यति, मनसा सङ्कल्पयति, वाचा वदति। षडाश्रयमिति कस्मात्, मधुराम्ल-लवण-तिक्त-कटु-कषाय-रसान् विन्दतीति, षड्ज-ऋषभ-गान्धार-मध्यम-पञ्चम-धैवत-निषादाश्चेतीष्टानिष्ट-शब्दसंज्ञाः प्रणिधानाद्दशविधा भवन्ति॥ १॥

---

१ ख, पृथुलु।

सप्तधातुकमिति कस्मात्, शुक्लो रक्तः कृष्णो धूम्रः पीतः कपिलः पाण्डुर इति। यथा देवदत्तस्य द्रव्यादिविषया जायन्ते। परस्परं सौम्यगुणत्वात् षड्विधो रसः,रसाच्छोणितं, शोणितान्मांसं, मांसान्मेदो, मेदसः स्नायवः, स्नायुभ्योऽस्थीनि, अस्थिभ्यो मज्जा,मज्जातः शुक्रं, शुक्रशोणितसंयोगादावर्त्तते गर्भो हृदि व्यवस्थां नयति, हृदयेऽन्तराग्निः, अग्निस्थाने पित्तं, पित्तस्थाने वायुः, वायुतो हृदयं, प्राजापत्यात् क्रमात्॥ २॥

ऋतुकाले सम्प्रयोगादेकरात्रोषितं कललं भवति, सप्तरात्रोषितं बुद्बुदम्,अर्द्धमासाभ्यन्तरे पिण्डं, मासाभ्यन्तरे कठिनं, मासद्वयेन शिरः, मासत्रयेण पादप्रदेशः, चतुर्थे गुल्फ-जठर-कटि-प्रदेशाः, पञ्चमे पृष्ठवंशः,षष्ठे मुख-नासिकाक्षि-श्रोत्राणि, सप्तमे जीवेन संयुक्तः, अष्टमे सर्व्वलक्षणसम्पूर्णः। पितूरेतोऽतिरेकात्(१) पुरुषः, मातूरेतोऽतिरेकात् स्त्री, उभयोर्वीजतुल्यत्वान्नपुंसकं व्याकुलितमनसोऽन्धाः खञ्जाः कुब्जा वामना भवन्ति। अन्योऽन्यवायु-परिपीड़ित-शुक्रद्वैध्याद्द्विधा तनू

१ घ, रेतोऽधिकात।

स्याद्युग्माः प्रजायन्ते(१)। पञ्चात्मकः समर्थः पञ्चात्मिका चेतसा बुद्धिर्गन्धरसादि-ज्ञानाक्षराक्षर मोङ्कारं(२) चिन्तयतीति तदेकाक्षरं ज्ञात्वाष्टौ प्रकृतयः षोड़श विकाराः शरीरे तस्यैव देहिनः। अथ मात्राशित-पीत-नाड़ीसूत्रगतेन(३) प्राण आप्यायते। अथ नवमे मासि सर्वलक्षणज्ञानसम्पूर्णो भवति, पूर्ब्बजातिं स्मरति, शुभाशुभञ्च कर्म्म विन्दति ॥ ३ ॥

पूर्ब्बयोनि-सहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया।
आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः।
जातस्यैव मृतस्यैव जन्म चैव पुनः पुनः॥
यन्मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म्म शुभाशुभम्।
एकाकी तेन दह्येऽहं गतास्ते फलभोगिनः॥
अहो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम्।
यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् प्रपद्ये महेश्वरम् ॥
अशुभ-क्षयकर्त्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम्।

१ घ, अन्योऽन्यवायुपरिपीड़ितानां शुक्रद्वैधे स्त्रियो योन्यां युग्माःप्रजायन्ते।

२ क,ख,ग, ओङ्कारमित्यत्र मोक्षं। घ,पञ्चात्मकपञ्चात्मकचेतसा अधिनन्दना सम्यग्-ज्ञानाद्ध्यानादक्षरमोङ्कारं।

३ नाड़ीसूत्रगतेन इत्यनन्तरं 'रसेन' इति पाठो भवितव्यः स च लेखकप्रमादात् पतित इति विवेच्यम्।

यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् प्रपद्ये नारायणम् ॥
अशुभ-क्षयकर्त्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम्।
यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् साङ्ख्यं योगमभ्यसे ॥
अशुभ-क्षयकर्त्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम्।
यदि योन्याः प्रमुच्यामि ध्याये ब्रह्मसनातनम् ॥

अथ योनिद्वारं सम्प्राप्तो यन्त्रेणापीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृष्टस्तदा न स्मरति जन्म-मरणानि, न च कर्म्म शुभाशुभं विन्दति ॥ ४ ॥

शरीरमिति कस्मात्, अग्नयो ह्यत्र श्रियन्ते ज्ञानाग्निर्दर्श-नाग्निः कोष्ठाग्निरिति,तत्र कोष्ठाग्निर्नामाशित-पीत-लेह्य-चोष्यं पचति। दर्शनाग्नी रूपाणां दर्शनं करोति। ज्ञानाग्निः शुभा-शुभञ्च कर्म्म विन्दति। त्रीणि स्थानानि भवन्ति, मुखे आहव-नीय,उदरे गार्हपत्यो,हृदि दक्षिणाग्निः, आत्मा यजमानो मनो ब्रह्मा लोभादयः पशवो धृतिर्दीक्षा सन्तोषश्च बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि कर्म्मेन्द्रियाणि हवींषि शिरः कपालं केशा दर्भाः मुखमन्तर्वेदिः चतुष्कपालं शिरः षोड़श पार्श्वदन्तपटलानि सप्तोत्तरं मर्म्मशतं साशीतिकं सन्धिशतं सनवकं स्नायुशतं सप्त शिराशतानि पञ्च मज्जाशतानि अस्थीनि च ह वै त्रीणि

शतानि षष्टिः सार्द्धचतस्रो रोमाणि कोट्यो हृदयं पलान्यष्टौ द्वादश पला जिह्वा पित्तप्रस्थं कफस्याढ़कं शुक्रकुड़वं मेदः प्रस्थौ द्वावनियतं मूत्रपुरीषमाहारपरिमाणात्। पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं पैप्पलादं मोक्षशास्त्रमिति॥

इति गर्भोपनिषत् समाप्ता॥ २॥

नादविन्दूपनिषत्।

ओम् अकारो दक्षिणः पक्ष उकारस्तूत्तरः स्मृतः।
मकारस्तस्य पुच्छं वा अर्धमात्रा शिरस्तथा॥ १॥
पादौ रजस्तमस्तस्य शरीरं सत्वमुच्यते।
धर्मश्च दक्षिणं चक्षुरधर्मश्चोत्तरं स्मृतम्॥ २॥
भूर्लोकः पादयोस्तस्य भुवर्लोकस्तु जानुनोः।
स्वर्लोकः कटिदेशे तु नाभिदेशे महर्जगत्॥ ३॥
जनलोकस्तु हृदये कण्ठदेशे तपस्ततः।
भ्रुवोर्ललाटमध्ये तु सत्यलोको व्यवस्थितः॥ ४॥
सहस्राक्षमिति चात्र मन्त्र एव(१) प्रदर्शितः।
एवमेनं समारूढ़ो हंसं(२) योगविचक्षणः॥ ५॥

---

१ ग, एष। २ ग, हंसो।

नारायणेन रचिता श्रुतिमात्रोपजीविना ।
अस्पष्टपद-वाक्यानां दीपिकाथर्व्वमस्तके ॥
इत्यथर्व्वशिर-उपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥१॥

अथ गर्भोपनिषदो दीपिका ।

ओं गर्भसंस्था निरूप्यात्र गर्भोपनिषदित्यपि(१) ।
पञ्चखण्डाष्टमाम्नुण्डात् पैप्पलादभिधा तथा ॥

गर्भवासान्मुच्यत इत्युक्तम्; तत्र को गर्भः? कथञ्च तद्वासः? इत्यपेक्षायां संसार-वैराग्यार्थञ्च जन्म-मरणादि-दुःखं निरूपणीयमिति गर्भोपनिषदारभ्यते। तत्र गर्भस्य मातापितृ-शरीरापेक्षत्वात् प्रथमं शरीर-स्वरूपमाह, पञ्चात्मकमिति (११पृ०)। 'पञ्चात्मकं' पञ्चभूतात्मकं 'पञ्चसु' धारणादिषु आनन्दादिषु च

---

(१) ख, गर्भोपनिषदित्यतः।

'वर्त्तमानं'(११पृ०) प्रवर्त्तमानं; पञ्चस्वित्यत्र वीप्सा द्रष्टव्या,प्रश्नोत्तरे पञ्चकानां मित्वात्; 'षडाश्रयं' षणां मधुरादिरसानाम्, आश्रयतीति आश्रयं(१) भोगायतनमित्यर्थः। षड्गुणयोगयुक्तं गानादिकलाकुशलत्वात्; सप्त 'धातवः' रसादयो यस्मिन् तत्; सप्तधातुकत्वभावो(२) बहुव्रीहौ, अग्रे तु कपिसप्तधातुकमिति निर्देशः शेषाद्विभाषेति। 'त्रिमलं' त्रयो मला नख-लोम-केशा यत्र तत्; मूत्रादीनान्तु अशित-पीत-मलत्वात् न देहमलत्वम्। अथवा, कफादीनां श्लेष्मादिरूपाणां मलत्वम्। 'द्वियोनिं'(३) 'द्वयोः' मातापित्रोः 'योनिः' उत्पत्तिर्यस्य। 'चतुर्विधाहारमयं'(११पृ०) लेह्य-पेय-खाद्य-चोष्य-लक्षण-चतुर्व्विधाहारविकार इत्यर्थः।

गुरुणा प्रतिज्ञाते शिष्यो विशेषज्ञानाय पृच्छति, पञ्चात्मकं कस्मादिति (११पृ०)। अत्र पञ्चसु वर्त्तमानं कथम्? इति प्रश्नो द्रष्टव्यः, उत्तरानुरोधात्, इतिशब्दान्तमुत्तरे(४)। पृथिवीप्रभृतीनां किं लिङ्गम्? इति पृच्छति, का पृथिवीति। काठिन्यादिषु पृथिव्यादि-लिङ्गमित्युत्तरयति, तत्र यदिति(५)। शरीरे तेषामुपयोगं दर्शयन् पञ्चसु कथं वर्त्तमानमित्यस्योत्तरमाह, तत्रेति। 'व्यूहनं' मेलनम्। ननु मा भूदवकाशप्रदानम्?

---

(१) आश्रयमित्यनन्तरं खचिह्नित पुस्तके पञ्चाष्ट् पञ्चष इत्यतिरिक्तान्यक्षराणि सन्ति।

(२) ख, सप्तधातुकविभावौ।

(३) ख चिह्नितमूलपुस्तके दीपिकापुस्तके च द्वियोनि इति पाठः।

(४) क, इति शब्दान्तरं।

(५) 'तत्र पञ्चात्मके शरीरे यत् कठिनम्' इत्यत्र 'अस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे। तत्र यत् कठिनम्' इतिपाठः ग, ङ,चिह्नितमूलपुस्तकद्वये दृष्टः, स एव च दीपिकासम्मतः।

इत्यत आह, पृथुस्त्विति(१)। पृथुः 'एषः' शरीरं शब्दार्थः(२)। अवकाशं विना पार्थिवं न स्यादिति भावः। द्वितीयपञ्चकमाह, श्रोत्रे इति। श्रोत्रे द्वे शब्दोपलब्धौ वर्त्तेते। तृतीयपञ्चकमाह, उपस्थ इति।(११पृ०)

षड़ाश्रयं कस्मादित्यत्र षड़्गुणयोगयुक्तञ्च कस्मादित्यपि द्रष्टव्यम्। आद्यस्योत्तरमाह, मधुरेति(११पृ०)। 'विन्दति' लभते जानातीत्यर्थः। द्वितीयस्योत्तरं षड़्जेति। एते गायनेषु प्रसिद्धाः; एतत् सप्तस्वरग्रहणं षड्रागोपलक्षणार्थं षड्गुणेत्युक्तत्वात्। ते च,

"श्रीरागोऽथ वसन्तश्च पञ्चमो भैरवस्तथा।
मेघनादश्च विज्ञेयाः षष्ठो नट्टनारायणः"(३)॥ इति॥

तेषां प्रत्येकं सप्त स्वरा भवन्ति, षट् च षट् च रागिण्यो देव्यः स्त्रियो भवन्तीति षट्त्रिंशत्(४) ज्ञेयाः; ता यथा,

गौड़ी कोलाहली(५) धाली द्रविड़ी मालव-कौशिका।
षष्ठी स्यादेव गन्धारी(६) श्रीरागाच्च विनिर्गता॥
आदोली कौशिकी चैव रामगरी पुटमञ्जरी।
गुञ्जरी चैव देशाख्या वसन्तस्य प्रियास्त्विमाः॥
भैरवी गुर्जरी चैव भाषा वेलीवती तथा।
कर्णाटी रक्तसिंहा च पञ्चमात्ता विनिर्गताः॥

---

(१) पृथक् इत्यत्र च चिह्नितमूल पुस्तके, दीपिकायाञ्च पृथुस्त्वेष इति, अचिह्नितमूलपुस्तके पृथक् तु इति पाठः। (२) ख, पदार्थः।

(३) क, मट्टनारायणः। पुस्तकान्तरे नटनारायणः। (४) क,ख, षट्त्रिंशता।

(५) क, कोलाहाणो। (६) ख, गान्धारी।

विगुणा स्तम्भतीर्था च आभीरी ककुभा(१) तथा।
विराड़ी(२) चैव सामेरी भैरवाच्च विनिर्गता॥
वङ्गाला मधुरा चैव कामदा(३) चोकमादिका(४)।
कम्बुग्रीवा च देवाला मेघरागाद्विनिर्गता॥
तोटकी च———नदा चैव प्रकीर्त्तिता।
गान्धारी शुद्धमुद्गारी जाता नदनरायणात्(५)॥ इति।

तेषां मिथुनानां योगोऽस्मिन् शरीरे भवतीति षड्गुणयोग-युक्तमित्यर्थः; इति शब्द एतदर्थविवक्षार्थः।

ननु पृथिव्यादीनां वृत्तयो धारणादयस्त्रयः पञ्चका उक्ताः, ते किं सर्व्वे पुरुष-प्रवृत्ति-निवृत्त्योरुपयुज्यन्ते? आहोस्वित् कति-पये? इति संशये निर्णयमाह। इष्टानिष्टानीति(११पृ०)। धारणादिषु 'इष्टानिष्टानि' प्रवृत्ति-हेतुभूतानि 'दशविधा' दश-विधानि भवन्ति। भूतवृत्तानां(६) धारणादीनां पञ्चानाम् इष्टानिष्टत्वाभावेन(७) प्रवृत्ति-निवृत्त्यजनकत्वात् शब्दादीन्येव दश इष्टानिष्टानि भवन्तीति भावः। इष्टानिष्टत्वे द्वारमुक्तम्। शब्देति। 'शब्द-प्रणिधानं' शब्दप्रयोग-जनकत्वं; सञ्ज्ञा-प्रणिधानं प्रत्यय-जनकत्वं; व्यवक्रियमाणाः प्रतीयमानास्तु दशैव शब्दादय इष्टानिष्टत्वेन प्रवृत्ति-निवृत्ति-जनका इत्यर्थः। उभयत्र प्रश्नस्याप्युपलक्षणम्। समाधानन्तु तत्र भविष्यति। शुक्ल इत्या-

---

(१) ख, कुङ्कुमा।
(२) ख, विवाड़ी, पुस्तकान्तरे वराड़ी। (३) क, ख, कामोदा।
(४) चोकम्रादिका। (५) ख, नद्दनरायणात्। पुस्तकान्तरे नटनरायणात्।
(६) क, भूतवृत्तिनाम्। ख, भूतवित्तानाम्। (७) क, इष्टानिष्टत्वभावेन।

यव्यवहार्य्य-द्रव्याणां प्रकारभेद-कथनं, नत्वेत एव(१) सप्तधातवः, तेषामग्रे वक्ष्यमाणत्वात्; शुक्ल-पाण्डुरयोः कृष्ण-धूम्रयोः पीत-कपिलयोश्चावान्तर-भेदो द्रष्टव्यः; नीलश्च कृष्णेऽन्तर्भाव्यम्; चित्रश्च सर्व्ववर्णेषु यथालाभम्। 'देवदत्तस्य' (१२पृ०) पुंसो 'द्रव्याणि' सप्तप्रकाराणि 'विषयाः' भोग्यानि 'जायन्ते' सम्पद्यन्ते। तेषां 'परस्परम्' अन्योऽन्यं 'सौम्यगुणत्वात्' अनुकूलगुणत्वात्; यथा, ओदनादीनां व्यञ्जनादयोऽनुकूलाः, तेषां परिणामे षड्विधो रसः, वर्णतः शुक्लादिरूपः, स्वादनो(२) मधुरादिरूपो भवति। चित्ररूपस्य च(३) षट्स्वेवान्तर्भावात्।

शोणितादीन् सप्त धातूनाह, रसादिति(१२पृ०)। 'रसः' धातुमूलं, न स्वयं धातुः; तादर्थ्यात्तु कैश्चित् धातुत्वेनोक्तः; रस-धातुवादिनान्तु भेदः। स्नायो(४) रैक्यं द्रष्टव्यम्। मज्ज इति(५)। मज्जन् शब्दस्य पञ्चम्येकवचने अनो लोपः(६)। स्तोष्वभिस्तु आवर्त्तते इति(७)। 'शुक्र-शोणित-संयोगात्' आशुक्र-शोणित-संयोगमारभ्य 'वर्त्तते' अस्तित्वं भजते इत्यर्थः।

---

(१) क, तत्वेन एव।

(२) ख, स्वादितो।

(३) क, चित्ररूपस्य च। ख, चित्ररूपस्य च।

(४) क, स्नाव्नो। ख, स्नाता।

(५) मज्जात इत्यत्र मज्ज इति पाठः घ, ङ, चिह्नित मूलपुस्तकद्वये दृश्यते, स एव दीपिकासम्मतः।

(६) क, पञ्चम्येक वचनेऽल्लोपोनः। ख, पञ्चम्येकवचनात् लोपोनः।

(७) क, स्तोषु माषुः आवर्तस इति। किन्तु उभयपाठोऽपि दुर्बोधः।

धातूनां स्थानमाह,

हृदि व्यवस्थानीति(१)। इत्येतान्युक्तानि धातुरूपाणि 'हृदि व्यवस्था येषां' तानि हृदि व्यवस्थानि ; सप्तम्या अलुक् ; अतएव धातुषु न्यासो हृदय उक्तः, 'धातुषु प्राणेषु हृत्स्थले' इति(२)।

पुनर्हृदये कानि ? इत्यत आह, हृदये इति(१२पृ०)। हृदये अन्तराग्निर्वर्त्तते, अन्तरश्चासावग्निश्च, 'अग्निः' ओजः ; तदुक्तं प्रपञ्चसारे। "शुक्रं परिणतं हि स्यादोजो नामाष्टमी दशा" इति। अग्निस्थाने पित्तमिति। 'अग्निः' ओजः, स एव 'स्थानम्' आधारः, तत्र पित्तम्, अग्नौ तेजोरूपे(३) प्रवर्त्तकं पित्तमित्यर्थः। पित्तस्थो 'वायुः' वातः, वायुं विना प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। हृदयान्तरोजः-पित्त-वाता वर्त्तन्ते इत्यर्थः। एतत् कफस्याप्युपलक्षणं, दोषाणां वात-पित्त-कफानां समानदेशत्वस्यौचित्यात्(४)।

ततः किम् ? इत्याह, वायुत इति(१२पृ०)। वायुतो 'हृदयं' लिङ्गं प्राजापत्यात् क्रमात् प्रवर्त्तते ; प्राजापत्यः क्रमो यथा, स आत्मानं द्वेधा अपातयत्, पतिश्च पत्नी च भवतीति ; प्रजापतिर्यथा एकः सन् द्विधाभूतः, तथा पितुर्हृदयोपलक्षितं लिङ्गमपि द्विधा भवति ; वाय्वाघातेन(५) दीपादिव प्रदीपः, कुसुमादिव गन्ध इति। न स मूलोत्क्रम आशङ्कनीयः ; तेन शरीरं वात-पित्त-कफात्मकमुच्यते ; यद्वा, 'प्राजापत्यः क्रमः' धूमादिमार्गः,

---

(१) "हृदि व्यवस्थां नयति" इत्यत्र "हृदि व्यवस्थानि" इति पाठो घ ङ, चिह्नित पुस्तकद्वये दृश्यते, स एव दीपिकासम्मतः।

(२) ख, धातु प्राणेषु हृत्स्थल इति। (३) क, ख, तेजोरूपं।

(४) ख, वात-पित्त-कफानामष्टापरमानात्मक-धातु समान देशत्वौचित्यात्।

(५) क, वाय्वाद्‌घातेन।

“अग्ने संवत्सरो वै प्रजापतिः” इत्यादिना प्रजापति-प्रतीतो द्रष्टव्यः। स च आरोहावरोह-क्रमः, “तदय इत्थं विदुः” इत्यादिना छान्दोग्ये उक्तः। गीतायाञ्च,

“धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते”॥ इति।

प्राजापत्यात् क्रमात् पञ्चम्याहुतौ(१) ऋतुकाले प्रयोगादित्यन्वयः। एतेन त्रिमलं कस्मात्? इति प्रश्न उत्तरितः, कफादीनां श्लेष्मादि-मलरूपत्वात्। ऋतुकाले योषिद्धातुपोषकं पुंवीजं भवति; तेन पुंसः सम्प्रयोगे स्त्रियास्तेजोविशेषो दृश्यते। ‘कललम्’ (१२पृ०) ईषद्घनं ‘बुद्बुदं’ वर्त्तुलम्। यास्केन तु अन्यथोक्तम्; तद्यथा, “एकरात्रोषितं कलिलं(२) भवति, पञ्चरात्राद्बुद्बुदः, सप्तरात्रात् पेशी, द्विसप्तरात्रादर्व्वुदः, पञ्चविंशतिरात्रात् स्वस्थितो युक्तो भवति, मासमात्रात् कठिनो भवति, द्विमासाभ्यन्तरे शिरः सम्पद्यते, मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशः, मासचतुष्टयेन त्वग्-व्यादेशः,(३) पञ्चमे मासि नख-रोम-व्यादेशः, षष्ठे मुख-नासिकाक्षि श्रोत्रञ्च भवति, सप्तमे चलनसमर्थो भवति, अष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति, नवमे सर्व्वाङ्ग-सम्पूर्णो भवति”। ‘जीवेन’ जीवलिङ्गेन चलनादिना।

पितुरिति (१२पृ०)। अनेन द्वियोनि कस्मात्? इति परिहृतम्। ‘व्याकुलितमनसः’ अन्धादि-विक्षिप्त-चित्तान्निषेकः (१)(४)

---

(१) ख, पञ्चम्यामाहुतौव। (२) क, कलिनं। (३) ख, त्व-देशः।
(४) ख, अन्धादि विक्षिप्तचित्तनिषेक्तः।

'अन्योऽन्यस्य' स्त्रीपुंसस्य वायुना परिपीड़ितं यत् शुक्रं, तस्य द्वैविध्यात् 'तनुः' शुक्रस्वरूपं द्विधा स्यात्; ततो युग्माः प्रजायन्ते। 'पञ्चात्मकः'(१३पृ०) पञ्चभूतात्मकः पिण्डः 'समर्थः' चिन्तनादौ, 'पञ्चात्मिका' शब्दादिविषया 'चेतसा' अन्तःकरणेन गन्धरसादिविषयं ज्ञानं यस्याः सा गन्ध-रसादि-ज्ञाना बुद्धि-र्भवति; सा 'क्षरम्' अनित्यम् 'अक्षरं' नित्यं मोक्षञ्च चिन्तयति; 'तदेकाक्षरं' ब्रह्म प्रणवं चिन्तयति, ज्ञात्वा प्रकृतयोऽष्टौ विकाराः षोड़श जायन्ते इति शेषः। तदुक्तम्;

"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृति-विकृतयः सप्त।

षोड़शकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः"॥ इति।

तत्र मुख्यव्यापाराभावेन शिशुः कथं वर्द्धते? इत्यत आह, अथेति (१३पृ०)। 'माता' जनन्या 'अशित-पीत' इत्यविभक्तिको निर्देशः, अशित-पीतेन इत्यर्थः, बालकस्तु रतिसमये पुरुषा-(१)सनवस्थातुः सम्मुखो वर्द्धते पितृप्रतिशरीरत्वात्; तथाच, या अस्य(२) नाभिसम्बद्धा नाड़ी मातुर्हृदयेन सम्बध्यते, सैव सूत्रं; तद्गतेन अन्नरसेन(३) तस्य प्राण आप्यायते; अतएव जात-मात्रस्य शिरसि कर्णद्वयमध्यदेशे मातृहृदयास्थि-चिह्नलेखा दृश्यते, सा मातुः सम्मुखत्वं व्यनक्ति। सर्व्वेति। 'सर्व्वलक्षण-ज्ञानैः' मनुष्यत्वादि-जातिव्यञ्जकैः अवयवैः, अथ च सर्व्वेषां लक्षणेन. ज्ञान-कारणानामिन्द्रियाणां 'ज्ञानेन' दर्शन-श्रवणादिना

(१) क, पुरुषाः। (२) क, यस्य। (३) क, अन्नरसेन।

समाकीर्णः(१) 'भवति' सम्पद्यते, 'पूर्वजातीः' प्राक्तनजन्मानि 'विन्दति' लभते जानीते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्याभिलापमाह, आहारा इति (१३पृ०)। (२)'विविधाः' श्व-शूकरादि-भोग्या अपि; एतेन शरीरं कस्मात्? इति प्रश्नस्य, शीर्य्यतीति व्युत्पत्त्या, उत्तरं दत्तम्। पीताश्चेति नाना-योनिषु जातत्वात्। 'जन्म जन्मेति', जन्मनः प्रादुर्भावः एक-जन्मानन्तरं द्वितीयं जन्म। 'परिजनस्य' पुत्र-कलत्रादेः। एका-कीति, कर्त्तुरेव पापसम्बन्धो नार्ज्जितद्रव्य-भोक्तुरित्यत्रार्थः। इदं लिङ्गम्। 'अभ्यसेत्' अभ्यसेयम्। दुःखेन जन्म-मरणानि न

---

(१) सम्पूर्ण इत्यत्र समाकीर्ण इति पाठो दीपिकाभिमतः।

(२) पूर्वयोनीत्यादौ ख, ङ, चिह्नित मूलपुस्तकद्वये पाठपरिवर्त्तनं दृश्यते, तद्यथा।

आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधास्तनाः।
जातश्चाहं मृतश्चैव जन्म जन्म पुनः पुनः॥
मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः।
नानायोनि-सहस्राणि मयोषितानि यानि वै॥
मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा।
अवाङ्मुखः पीडितोऽहं जन्तुभिश्च समन्वितः॥
यन्मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म्म शुभाशुभम्।
एकाकी तेन दह्येऽहं गतास्ते फलभोगिनः॥
यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् प्रपद्ये परमेश्वरम्।
अशुभ-क्षयकारकं परिमुक्ति-प्रदायकम्॥
यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत् प्रपद्ये नारायणम्।
अशुभ-क्षयकारकं परिमुक्ति-प्रदायकम्॥
यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्साङ्ख्यं योगमभ्यसेत्।
अशुभ-क्षयकारकं परिमुक्ति-प्रदायकम्॥ इति।

स्मरतोत्यग्रतनेन सम्बन्धः। अस्मरणे हेत्वन्तरमाह, जातमात्रेति(१४पृ०)। 'वायुना' मायारूपेण; तदुक्तम्।

"दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते"॥ इति।

'विन्दति' जानाति॥ ४॥

म्रियन्ते इति (१४), श्रयन्ते इति वक्तव्ये इयट्[1]। 'ज्ञानाग्निः' शरीराग्निः भोक्ता शुभाशुभस्य, 'दर्शनाग्निः' प्रमाता, 'कोष्ठाग्निः'।

"अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापान-समायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्व्विधम्"॥ इत्युक्तः।

अग्न्यादिक्रमेण त्रयाणां लक्षणमाह, तत्रेति (१४पृ०)। अशितेति। अनेन चतुर्व्विधाहारमयं कथमिति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् भवति; स च गार्हपत्यो भूत्वा नाभ्यां तिष्ठति। दर्शनाग्निरिति[2]। स चतुरस्र आहवनीयो भूत्वा मुखे तिष्ठति। ज्ञानाग्निरिति, स चार्द्धचन्द्राकृति दक्षिणाग्निर्भूत्वा हृदये तिष्ठति। 'विन्दति' लभते भोक्तेत्यर्थः।

अत्राग्नित्रये सति शरीरे यज्ञदृष्ट्योपासनमाह, चीणीति (१४पृ०)। 'आहवनीयः' दर्शनाग्निः, 'गार्हपत्यः' कोष्ठाग्निः, 'दक्षिणाग्निः' ज्ञानाग्निः; अग्नित्रयं स्थानत्रये स्मृत्वा आहवनीयादिबुद्धिः कार्य्या। आत्मा यजमानः अधिपतित्वात्; मनो ब्रह्मा सौम्यत्वात्; लोभादयः पशवः बध्यत्वात्; कर्म्मेन्द्रियाणि

---

(१) क, इयम्। (२) क, ख, दर्शनाग्निरिव।

हवींषि प्राणाग्नेर्होमार्हत्वात्; शिरः कपालं तत्साम्यात्; केशा दर्भाः विच्छिन्नत्वात्; मुखमन्तर्वेदिः(१) मुख्यस्थलत्वात्।

इदानीं शरीरे अवयवविभागमाह, चतुरिति(१४पृ०)। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन;

"द्वौ शङ्खौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा"। इति।

"अष्टाकपालं शिर" इति तु यास्कः। षोड़शेति। षोड़श पार्श्वानि, षोड़शदन्ताः षोड़शाष्टदन्तस्थलानि(२) षोड़शपटलानि पार्श्वस्थलानि; एवं द्वितीयभागे चतुःषष्टिदन्ताः स्थलैः सह; तदुक्तम्।

"स्थलैः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः" इति। "पार्श्वकाः स्थलकैः सार्द्धं सर्व्वादिष द्विसप्ततिः" इति। सप्तेति(१४पृ०)। तदुक्तम्; सप्तोत्तरं मर्म्मशतमिति। साशीतिकमिति। तदुक्तं; द्वे च सन्धिशते तथेति। अवान्तरभेदे न्यूनाधिक्यं स्मृतावुक्तम्। सनवकमित्यादि। नवसङ्ख्याःपरिमाणमस्येति, नवकं नवकत्वेन सहवर्त्तते सनवकं, सघोरं सानुकूलमितिवद्भाव-प्रधानो निर्द्देशः नवस्नायुशतानि इत्यर्थः। तदुक्तम्; "शिरः शतानि सप्तैव नवस्नायुशतानि च" इति। पञ्च मज्जाशतानीति। 'मज्जा' पेशी; तदुक्तम्; "पञ्च पेशीशतानि च" इति। अस्थीनि चेति। तदुक्तम्; "तथास्थ्नाश्च सह षष्ठ्या शतत्रयम्" इति। अर्द्धचतस्र(३) इति (१५पृ०)। चतस्रः कोटयः एका चार्द्धकोटी-त्यर्थः।

---

(१) क, ख, मुखे चान्तर्वेदिः।

(२) क, ख, षोड़शाष्ट दन्तस्थानानि।

(३) सार्द्धचतस्र इत्यत्र अर्द्धचतस्र इति दीपिकाधृतः पाठः।

इदन्तु स्थूलकेशाभिप्रायेण, सूक्ष्माभिप्रायेण तु याज्ञवल्क्योक्तम् बोद्धव्यम्।

यथा, "रोम्णां कोटास्तु पञ्चाशच्चतस्रश्च तथापरा:।
सप्तषष्टिस्तथा लक्षा: सार्द्धा: स्वेदीयनै: सह।
वायवीयै र्विगण्यन्ते विभक्ता: परमाणुभि:"॥ इति
'हृदयशब्देन' रस:, जिह्वाशब्देन च जलमुच्यते ; तदुक्तम् ;
"रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश"। इति

पित्तप्रस्थमिति(१५पृ०)। पित्तस्य 'प्रस्थं' सपादमानीद्वयं, मानी तु तुरुष्काणां सेर:(१)। तदुक्तम् ; पञ्च पित्तमिति। अञ्जलय इति वर्त्तते। कफस्याढ़कमिति। चतु:प्रस्थं तथाढ़कम् इति। 'शुक्रकुड़वम्' इति। शुक्रस्य द्वे प्रसृती इत्यर्थ:। याज्ञवल्क्येन तु, "श्लेष्मौजसोस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु"(२) इति कफ-शुक्रयो: सम-परिमाणत्वमुक्तम्। मेदप्रस्थौ द्वाविति। याज्ञवल्क्येन तु(३) द्वौ मेद इत्युक्तम्। अञ्जलि-ग्रहणं वर्त्तते। अनियतमिति। याज्ञ-वल्क्येन तु नियम उक्त:, "सप्तैव तु पुरीषञ्च चत्वारो मूत्रमेव च" इति। अञ्जलय इति वर्त्तते, तत्तु प्रायोऽभिप्रायेण ; निष्कर्षे क्रिय-माणे तु नास्ति नियम: ; अनियमे हेतु: आहारपरिमाणादिति ; तस्मिन्नधिके अधिकं, न्यूने न्यूनमित्यर्थ:। पिप्पलादेन प्राप्तं पैप्पलादं ; द्विरुक्ति: समाप्त्यर्था।

अत्र प्रसङ्गान्मागध-परिभाषोच्यते पलादिज्ञानार्थम्। तद्यथा ;

---

(१) ख, मानी च तुरुष्काणां सर:, क, तुरस्कानां सेर:।

(२) क, "श्लेष्मौजसोस्तावदेव तु" इति।

(३) क, ख, याज्ञवल्क्यो तु।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित् ।
अतः प्रयोग-कार्य्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ।
त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।
त्रसरेणुस्तु पर्य्यायः(१) नाम्ना वंशी निगद्यते ।
जालान्तर-गतैः सूर्य्यकरैर्वंशी विलोक्यते ।
षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका ।
तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः ।
यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् ।
षड्भिस्तु रक्तिकाभिः स्यान्माषको हेम-धानकौ ।
माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते ।
टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते ।
क्षुद्रो मोरटकश्चैव(२) द्रङ्क्षाणः स निगद्यते ।
कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
अक्षः पिचुः पाणितलं(३) किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् ।
विड़ाल-पदकञ्चैव(४) तथा षोड़शिका मता ।
करमध्यं हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः(५) ।
उदुम्बरञ्च पर्य्यायैः कर्ष एव निगद्यते ।
स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ।
शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका ।
प्रकुञ्चः षोड़शी विल्वं पलमेवात्र कीर्त्तितम् ।

---

(१) ख, पर्य्यायो । (२) क, ख, क्षुद्रमोवटकश्चैव ।
(३) क, ख, चक्षं पिचुः पाणिवलं । (४) क, विड़ालपठकश्चैव ।
(५) ख, करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कम्बलग्रहः ।

पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतश्च निगद्यते(१) ।
प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः ।
अष्टमानञ्च विज्ञेयं कुडवाभ्याञ्च मानिका ।
शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ।
शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थैस्तथाढ़कम् ।
भाजनं कंसपात्रन्तु(२) शौनक इति ।

इति गर्भोपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥ २ ॥

अथ नादविन्दूपनिषदो दीपिका ।

ओं प्रणवः पञ्चधाकारोकार-मै विन्दनाद-युक् ।
अन्त्यो नादस्ततो वर्ण्यस्त्रिखण्डे नादविन्दुनि ॥
तत्राद्यमात्रात्रयं सार्द्धमात्र-(३) हंसाभिधान-पक्षिरूपकेण

---

(१) ख, पलाभ्यां प्रसृति ज्ञेयं प्रसृतिश्च निगद्यते ।
(२) ख, भाजनं कंसपात्रेण । (३) ख, सार्द्धमात्रम् ।